

वन्यजीव संरक्षण कायदा, 1972 - MPSC नोट्स

भारतीय संसदेने 1972 मध्ये वन्यजीव (संरक्षण) कायदा लागू केला, जो देशातील वन्यजीव (वनस्पती आणि प्राणी) यांचे संरक्षण आणि संरक्षण प्रदान करतो. हा महत्वाचा कायदा आहे आणि MPSC अभ्यासक्रमातील पर्यावरण आणि पर्यावरणशास्त्र विभागांचा अविभाज्य भाग आहे.

वन्यजीव संरक्षण कायदा, 1972

हा कायदा पर्यावरण आणि पर्यावरणीय सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी देशातील वन्य प्राणी, पक्षी आणि वनस्पती प्रजातींच्या संरक्षणाची तरतूद करतो. इतर गोष्टींबरोबरच, हा कायदा अनेक प्राण्यांच्या प्रजातींची शिकार करण्यावर निर्बंध घालतो. 2006 मध्ये या कायद्यात शेवटची दुरुस्ती करण्यात आली होती. एक दुरुस्ती विधेयक 2013 मध्ये राज्यसभेत सादर करण्यात आले होते आणि ते स्थायी समितीकडे पाठवण्यात आले होते, परंतु 2015 मध्ये ते मागे घेण्यात आले होते.

वन्यजीव कायद्यासाठी घटनात्मक तरतुदी

भारतीय राज्यघटनेचे कलम 48A पर्यावरणाचे रक्षण आणि सुधारणा करण्यासाठी आणि वन्यजीव आणि जंगलांचे रक्षण करण्यासाठी राज्याला निर्देश देते. हा लेख 1976 मध्ये 42 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे संविधानात जोडला गेला.

कलम 51A भारतातील लोकांसाठी काही मूलभूत कर्तव्ये लादते. त्यापैकी एक म्हणजे जंगले, तलाव, नद्या आणि वन्यजीवांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे आणि सजीव प्राण्यांबद्दल सहानुभूती बाळगणे.

भारतातील वन्यजीव संरक्षण कायद्याचा इतिहास

- असा पहिला कायदा ब्रिटीश भारत सरकारने 1887 मध्ये वाइल्ड बर्ड्स प्रोटेक्शन ऍक्ट, 1887 नावाने संमत केला होता. या कायद्याने प्रजनन सत्रादरम्यान मारले गेलेले किंवा पकडले गेलेले विशिष्ट वन्य पक्षी ताब्यात घेणे आणि विकणे प्रतिबंधित करण्याचा प्रयत्न केला गेला.
- वन्य पक्षी आणि प्राणी संरक्षण कायदा 1912 मध्ये दुसरा कायदा लागू करण्यात आला. 1935 मध्ये वन्य पक्षी आणि प्राणी संरक्षण (सुधारणा) कायदा 1935 मंजूर झाल्यावर यात सुधारणा करण्यात आली.
- ब्रिटिश राजवटीत वन्यजीव संरक्षणाला प्राधान्य दिले गेले नाही. 1960 मध्येच वन्यजीवांचे संरक्षण आणि काही प्रजाती नामशेष होण्यापासून रोखण्याचा मुद्दा ऐरणीवर आला.

वन्यजीव संरक्षण कायद्याची गरज

वन्यजीव हा 'वनांचा' भाग आहे आणि 1972 मध्ये संसदेने हा कायदा संमत होईपर्यंत हा राज्याचा विषय होता. आता ती समवर्ती यादी आहे. पर्यावरण विशेषतः वन्यजीव क्षेत्रामध्ये देशव्यापी कायद्याची कारणे खालील गोष्टींचा समावेश करतात:

1. भारत हा विविध वनस्पती आणि जीवजंतूंचा खजिना आहे. अनेक प्रजातींची संख्या झपाट्याने कमी होत आहे. उदाहरणार्थ, एडवर्ड प्रिचर्ड गी (एक निसर्गवादी) यांनी नमूद केले होते की, 20 व्या शतकाच्या शेवटी, भारतात सुमारे 40000 वाघ होते. परंतु, 1972 मधील जनगणनेनुसार ही संख्या खूपच कमी होऊन 1827 वर आली.
 2. वनस्पती आणि जीवजंतूंमध्ये तीव्र घट झाल्यामुळे पर्यावरणीय असंतुलन होऊ शकते, ज्यामुळे हवामान आणि परिसंस्थेच्या अनेक पैलूंचा परिणाम होतो.
 3. या संदर्भात ब्रिटीश काळात सर्वात अलीकडील कायदा पारित करण्यात आला होता वन्य पक्षी आणि प्राणी संरक्षण, 1935. यात सुधारणा करणे आवश्यक आहे कारण वन्यजीव उत्पादनांची शिकार करणाऱ्यांना आणि व्यापाऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या शिक्षेमुळे मिळणाऱ्या मोठ्या आर्थिक फायद्यांच्या तुलनेत ते अप्रमाणित होते. त्यांना
 4. हा कायदा लागू होण्यापूर्वी भारतात फक्त पाच राष्ट्रीय उद्याने होती.
- हा कायदा प्राणी, पक्षी आणि वनस्पतींच्या सूचीबद्ध प्रजातींच्या संरक्षणासाठी आणि देशातील पर्यावरणीयदृष्ट्या-महत्वाच्या संरक्षित क्षेत्रांचे नेटवर्क स्थापन करण्यासाठी तरतूद करतो.
- कायदा वन्यजीव सल्लागार मंडळे, वन्यजीव वॉर्डन, त्यांचे अधिकार आणि कर्तव्ये निर्दिष्ट करतो, इत्यादीची तरतूद करतो.
 - यामुळे वन्य जीवजंतू आणि वनस्पती (CITES) च्या लुप्तप्राय प्रजातींच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील अधिवेशनाचा पक्ष बनण्यास भारताला मदत झाली.
 - CITES हा धोक्यात आलेले प्राणी आणि वनस्पतींचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने एक बहुपक्षीय करार आहे.
 - हे वॉशिंग्टन कन्व्हेंशन म्हणूनही ओळखले जाते आणि IUCN सदस्यांच्या बैठकीच्या परिणामी स्वीकारले गेले.
 - प्रथमच, देशातील धोक्यात असलेल्या वन्यजीवांची सर्वसमावेशक यादी तयार करण्यात आली.
 - कायद्याने लुप्त होत चाललेल्या प्रजातींच्या शिकारीवर बंदी घातली आहे.
 - कायद्याच्या तरतुदीनुसार अनुसूचित प्राण्यांची खरेदी-विक्री करण्यास मनाई आहे.

- कायदा काही वन्यजीव प्रजातींच्या विक्री, हस्तांतरण आणि ताब्यात घेण्यासाठी परवान्यांची तरतूद करतो.
- यात वन्यजीव अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने इ.ची स्थापना करण्याची तरतूद आहे.
- त्याच्या तरतुदींमुळे केंद्रीय प्राणीसंग्रहालय प्राधिकरणाची निर्मिती होण्याचा मार्ग मोकळा झाला. भारतातील प्राणीसंग्रहालयांच्या देखरेखीसाठी ही केंद्रीय संस्था जबाबदार आहे. त्याची स्थापना 1992 मध्ये झाली.
- कायद्याने सहा वेळापत्रके तयार केली ज्याने वनस्पती आणि जीवजंतूंच्या वर्गांना वेगवेगळ्या प्रमाणात संरक्षण दिले.
 - अनुसूची I आणि अनुसूची II (भाग II) यांना पूर्ण संरक्षण मिळते आणि या अनुसूची अंतर्गत गुन्ह्यांना कमाल दंड आकारला जातो.
 - शेड्यूलमध्ये अशा प्रजातींचाही समावेश होतो ज्यांची शिकार केली जाऊ शकते.
- या कायद्याच्या तरतुदींतर्गत वैधानिक संस्था म्हणून राष्ट्रीय **वन्यजीव मंडळाची स्थापना** करण्यात आली.
 - हे एक सल्लागार मंडळ आहे जे भारतातील वन्यजीव संरक्षणाच्या मुद्द्यांवर केंद्र सरकारला सल्ला देते.
 - वन्यजीव, राष्ट्रीय उद्याने, अभयारण्ये इत्यादींशी संबंधित सर्व बाबींचे पुनरावलोकन आणि मंजूरी देणारी ही सर्वोच्च संस्था आहे.
 - वन्यजीव आणि वनांचे संवर्धन आणि विकासाला चालना देणे हे मंडळाचे मुख्य कार्य आहे.
 - याचे अध्यक्ष पंतप्रधान असतात.
- कायद्याने **राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरणाची** स्थापना करण्याची तरतूद केली आहे.
 - ही पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालयाची एक वैधानिक संस्था आहे ज्याचा एकंदर पर्यवेक्षी आणि समन्वय भाग आहे, जो कायद्यामध्ये दिलेल्या क्षमतेनुसार कार्य करतो.
 - भारतातील व्याघ्र संवर्धन बळकट करणे हे त्याचे कार्य आहे.
 - हे 1973 मध्ये सुरु झालेल्या प्रकल्प वाघाला वैधानिक अधिकार देते आणि त्यामुळे धोक्यात असलेल्या वाघाला नामशेष होण्यापासून संरक्षण देऊन पुनरुज्जीवनाच्या हमी मार्गावर आणले आहे.

वन्यजीव संरक्षण कायद्यांतर्गत संरक्षित क्षेत्रे

या कायद्यांतर्गत संरक्षित क्षेत्रांचे पाच प्रकार आहेत. त्यांचे खाली वर्णन केले आहे.

A.अभयारण्य: "अभयारण्य हे आश्रयस्थान आहे जेथे जखमी, बेबंद आणि अत्याचारित वन्यप्राण्यांना त्यांच्या नैसर्गिक वातावरणात कोणत्याही मानवी हस्तक्षेपाशिवाय शांततेत राहण्याची परवानगी आहे."

1. ते नैसर्गिकरित्या उद्भवणारे क्षेत्र आहेत जेथे लुप्तप्राय प्रजाती शिकार आणि शिकारी पासून संरक्षित आहेत.
2. येथे, व्यावसायिक शोषणासाठी प्राण्यांची पैदास केली जात नाही.
3. प्रजाती कोणत्याही प्रकारच्या त्रासापासून संरक्षित आहेत.
4. अभयारण्यांमध्ये प्राण्यांना पकडण्याची किंवा मारण्याची परवानगी नाही.
5. राज्य सरकारने अधिसूचनेद्वारे वन्यजीव अभयारण्य घोषित केले आहे. राज्य विधानमंडळाच्या ठरावाद्वारे सीमा बदलल्या जाऊ शकतात.
6. मानवी क्रियाकलाप जसे की लाकूड कापणी, किरकोळ वन उत्पादने गोळा करणे आणि खाजगी मालकी हक्क जोपर्यंत ते प्राण्यांच्या कल्याणात व्यत्यय आणत नाहीत तोपर्यंत परवानगी आहे. मर्यादित मानवी क्रियाकलापांना परवानगी आहे.
7. ते सामान्य लोकांसाठी खुले आहेत. पण लोकांना विनापरवाना परवानगी नाही. अभयारण्याच्या हद्दीत कोण प्रवेश करू शकतो आणि/किंवा राहू शकतो यावर निर्बंध आहेत. केवळ सार्वजनिक सेवक (आणि त्याचे/तिचे कुटुंब), ज्यांच्या आत स्थावर मालमत्ता आहे अशा व्यक्तींना परवानगी आहे. अभयारण्यांमधून जाणारे महामार्ग वापरणाऱ्या लोकांनाही आत प्रवेश दिला जातो.
8. अभयारण्याच्या सीमा सामान्यतः निश्चित आणि परिभाषित नसतात.
9. जीवशास्त्रज्ञ आणि संशोधकांना आत परवानगी आहे,जेणेकरून ते परिसर आणि तेथील रहिवाशांचा अभ्यास करू शकतील.
10. मुख्य वन्यजीव वॉर्डन (सर्व अभयारण्यांचे नियंत्रण, व्यवस्थापन आणि देखरेख करण्याचे अधिकार असलेल्या) व्यक्तींना वन्यजीवांचा अभ्यास, वैज्ञानिक संशोधन, छायाचित्रण, कोणत्याही कायदेशीर व्यवसायाच्या व्यवहारासाठी अभयारण्यात प्रवेश किंवा निवासासाठी परवानगी देऊ शकतात. आत राहणाऱ्या व्यक्ती आणि पर्यटन.
11. अभयारण्यांचा दर्जा 'राष्ट्रीय उद्याना'च्या दर्जात वाढविला जाऊ शकतो.
12. उदाहरणे: भारतीय जंगली गाढव अभयारण्य (कच्छचे रण, गुजरात); तामिळनाडूमधील वेदांतंगल पक्षी अभयारण्य (भारतातील सर्वात जुने पक्षी अभयारण्य); दांडेली वन्यजीव अभयारण्य (कर्नाटक).

B.राष्ट्रीय उद्याने: "राष्ट्रीय उद्याने ही नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी सरकारने निश्चित केलेली क्षेत्रे आहेत."

1. वन्यजीव अभयारण्याच्या तुलनेत राष्ट्रीय उद्यानात अधिक निर्बंध आहेत.
2. राज्य सरकार अधिसूचनेद्वारे राष्ट्रीय उद्याने घोषित करू शकते. राज्य विधानमंडळाने पारित केलेल्या ठरावाशिवाय राष्ट्रीय उद्यानाच्या सीमांमध्ये कोणताही बदल केला जाणार नाही.
3. राष्ट्रीय उद्यानाचे मुख्य उद्दिष्ट क्षेत्राच्या नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि जैवविविधता संवर्धन हे आहे.
4. राष्ट्रीय उद्यानांमध्ये लॅडस्केप, प्राणी आणि वनस्पती त्यांच्या नैसर्गिक अवस्थेत उपस्थित आहेत.
5. त्यांच्या सीमा निश्चित आणि परिभाषित केल्या आहेत.
6. येथे, कोणत्याही मानवी क्रियाकलापांना परवानगी नाही.
7. येथे पशुधन चरण्यास आणि खाजगी पोटावार हक्काची परवानगी नाही.
8. वन्यजीव कायद्याच्या अनुसूचीमध्ये नमूद केलेल्या प्रजातींची शिकार करण्याची किंवा पकडण्याची परवानगी नाही.
9. कोणतीही व्यक्ती राष्ट्रीय उद्यानातील कोणत्याही वन्यजीवाचा नाश, काढू किंवा शोषण करू शकत नाही किंवा कोणत्याही वन्य प्राण्याच्या अधिवासाचा नाश किंवा नुकसान करू शकत नाही किंवा राष्ट्रीय उद्यानात कोणत्याही वन्य प्राण्याला त्याच्या अधिवासापासून वंचित ठेवू शकत नाही.
10. त्यांना 'अभयारण्य' दर्जा खाली आणता येणार नाही.
11. उदाहरणे: कर्नाटकातील बांदीपूर राष्ट्रीय उद्यान; जम्मू आणि काश्मीरमधील हेमिस नॅशनल पार्क; आसाममधील काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यान. भारतातील राष्ट्रीय उद्यानांच्या सूचीवर अधिक पहा

C. संवर्धन राखीव जागा: राज्य सरकार स्थानिक समुदायांशी सल्लामसलत केल्यानंतर एखादे क्षेत्र (विशेषतः अभयारण्य किंवा उद्यानांना लागून असलेले) संवर्धन राखीव म्हणून घोषित करू शकते.

D. सामुदायिक राखीव जागा: राज्य सरकार कोणतीही खाजगी किंवा सामुदायिक जमीन स्थानिक समुदायाशी किंवा वन्यजीवांचे संरक्षण करण्यासाठी स्वेच्छेने काम केलेल्या व्यक्तीशी सल्लामसलत केल्यानंतर समुदाय राखीव म्हणून घोषित करू शकते.

E. व्याघ्र प्रकल्प: हे क्षेत्र भारतातील वाघांच्या संरक्षण आणि संवर्धनासाठी राखीव आहेत. ते राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरणाच्या शिफारशीनुसार घोषित केले जातात.

सुधारित वन्यजीव कायदा वन्यजीव अभयारण्ये आणि राष्ट्रीय उद्याने या दोन्ही ठिकाणी वन उत्पादनांच्या कोणत्याही व्यावसायिक शोषणाला परवानगी देत नाही आणि स्थानिक समुदायांना केवळ त्यांच्या प्रामाणिक गरजांसाठी वनोपज गोळा करण्याची परवानगी आहे.

वन्यजीव संरक्षण कायद्याचे अनुसूची

वन्यजीव संरक्षण कायद्यात सहा वेळापत्रके दिली आहेत. त्यांची खालील तक्त्यामध्ये चर्चा केली आहे.

अनुसूची I

- या अनुसूचीमध्ये लुप्तप्राय प्रजातींचा समावेश आहे.
- या प्रजातींना कठोर संरक्षणाची आवश्यकता आहे आणि म्हणून, कायद्याचे उल्लंघन केल्याबद्दल सर्वात कठोर दंड या अनुसूची अंतर्गत आहेत.
- या अनुसूची अंतर्गत प्रजातींची संपूर्ण भारतात शिकार करण्यास मनाई आहे, मानवी जीवनाला धोका नसताना.
- या यादीतील प्रजातींना पूर्ण संरक्षण दिले जाते.
- या प्राण्यांचा व्यापार निषिद्ध आहे.
- उदाहरणे: वाघ, काळवीट, हिमालयीन तपकिरी अस्वल, कपाळ-शिंगे असलेले हरण, ब्लू व्हेल, कॉमन डॉल्फिन, चित्ता, ढगाळ बिबट्या, हॉर्नबिल्स, इंडियन गझेल इ.

अनुसूची II

- या यादीतील प्राण्यांनाही उच्च संरक्षण दिले जाते.
- त्यांचा व्यापार प्रतिबंधित आहे.
- मानवी जीवनाला धोका असल्याशिवाय त्यांची शिकार करता येत नाही.
- उदाहरणे: कोहिनूर (कीटक), आसामी मकाक, बंगाल हनुमान लंगूर, लार्ज इंडियन सिव्हेट, इंडियन फॉक्स, लार्जर काश्मीर फ्लाईंग स्क्विरल, काश्मीर फॉक्स, इ.

अनुसूची III आणि IV

- ही यादी धोक्यात नसलेल्या प्रजातींसाठी आहे.
- यामध्ये संरक्षित प्रजातींचा समावेश आहे परंतु कोणत्याही उल्लंघनासाठी दंड पहिल्या दोन वेळापत्रकांच्या तुलनेत कमी आहे.

अनुसूची V

- या वेळापत्रकात शिकार करता येणारे प्राणी आहेत.
- उदाहरणे: उंदीर, उंदीर, सामान्य कावळा, फळ वटवाघुळ इ.

- उदाहरणे: हायना, हिमालयीन उंदीर, पोकर्युपिन, फ्लाईंग फॉक्स, मलबार ट्री टॉड इ.

अनुसूची VI

- या यादीमध्ये अशा वनस्पतींचा समावेश आहे ज्यांची लागवड करण्यास मनाई आहे.
- उदाहरणे: पिचर प्लांट, निळा वंडा, लाल वंडा, कुठ इ.

byjusexamprep.com